

MAHTUMKULU'NUN ŞİİR DÜNYASINDA TOPRAK

Soil in Mahtumkulu's Poetry

Gönderim Tarihi: 05.02.2018

Kabul Tarihi: 08.06.2018

Doi: 10.31795/baunsobed.437778

Soner SAĞLAM*

ÖZ: Mahtumkulu, yaşadığı devri, bulunduğu çevreyi ve üyesi olduğu toplumun düşünce dünyasını bütün ayrıntılarıyla eserlerinde yansıtmıştır. Onun şiir dünyası bize Türkmen kültürünü, Türkmenlerin sanat ve ahlak anlayışını göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu çalışmada Mahtumkulu Divanı'nda yer alan şiirler tahlil edilmiş, şiirlerde toprak teması incelenmiştir Mahtumkulu'nun şiirlerinde toprak bir doğa unsuru olarak yer aldığı gibi, tasavvufi kültürün de etkisiyle en çok "topraktan geldik yine toprağa döneceğiz." düşüncesi ile bağlantılı olarak ele alınır. Mahtumkulu özellikle dünyanın faniliği, gelip geçiciliği gibi konularda düşüncelerini söylerken, toprağı bir imge olarak kullanır. Şair, toprağın kendine bakan insana karşılık vereceğini, insanın emeğini karşılıksız bırakmayacağını söyler. Toprak, Mahtumkulu'nun mısralarında bir düşünce ya da durumun daha iyi anlaşılması için somutlaştırma ve benzetme unsuru olarak kullanılmış, bazen de kişileştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu, Türkmen Halk Kültürü, Toprak.

ABSTRACT: In his works, Mahtumkulu truly depicted the time period and the place in which he lived, as well as the world of thought owned by the community that he belonged to. His poetry is of critical importance since it demonstrates the Turkmen culture together with Turkmen art and ethical understanding. In this study, the poems that existed in Mahtumkulu's collection of poems were analysed and specifically the theme of soil was examined. In the Mahtumkulu's poems soil is described as a part of nature while it is also regarded to be related to Islamic mysticism because of the idea that "All are from the dust, and to dust all return". While dealing with issues such as transience and temporariness of

* Dr.Öğr.Üyesi, Pamukkale Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi/Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü/Güneybatı (Oğuz Grubu) Türk Lehçeleri ve Edebiyatı soner.saglam@gmail.com ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0308-3326

the universe, Mahtumkulu uses soil as an image. The poet states that soil responds to the man who cares for it and the effort made will never be unrequited. Soil, in the verses of Mahtumkulu, is used as a part of simile and concretisation so as to make a situation or an idea clearer and also it is sometimes personalised.

Keywords: Mahtumkulu, Turkmen Culture, Soil.

GİRİŞ

Dünyanın ve insanın yaratılışındaki temel maddelerden biri olarak kabul edilen toprak, insanoğlunun hayatında her zaman çok önemli bir yer teşkil etmiştir. Doğadaki tüm canlıların hayat kaynağı durumunda olan toprağa, kutsal kitaplarda ve mitolojik metinlerin pek çoğunda kutsallık atfedildiği görülür. Altay Türklerine ait olan yaratılış ile ilgili mitler, toprağın İslamiyet'ten önce de Türklerde kutsal kabul edildiğini ortaya koyar. Bu durum İslamiyet'in kabulüyle birlikte daha güçlü bir şekilde devam eder. Toprağın, kültürel aktarım sürecinde adlandırması değişse de işlevi değişmemiştir. İslam'ın kabulüyle teşekkül eden İslami Türk edebiyatında toprak, metinlerde gerçek ve sembolik anlamlarıyla yer alır. Toprağın kazandığı sembolik anlamlarda, İslami Türk edebiyatının temel kaynaklarından biri olan tasavvufun etkisi oldukça fazladır. Toprak, İslam felsefesindeki tevazu kavramı ile adeta özdeşleşir. Mevlana ve Yunus Emre gibi pek çok mutasavvıf alçakgönüllü olmayı toprak üzerinden anlatmıştır. Âşık Veysel'in dizelerinde "sadık yar" olarak sadakatin temsilcisi olan toprak, yaşam döngüsünün başlangıç unsuru olarak canlılığın, bereketin; insanların ölümlerini toprağa vermeleri ile de ölümün sembolü olarak gerek edebî metinlerde gerek atasözü ve deyim gibi kalıp sözlerde geniş bir biçimde yer almıştır.

Toprak, Güncel Türkçe Sözlük'te temel anlamı : "*Yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kütle kırıntılarıyla, çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü.*" olarak verilir. Toprağın temel anlamı dışında; *kara parçası, memleketli, arazi, tarla ve ülke* gibi yan anlamları da vardır (*www.tdk.gov.tr*, 09.09.2017). Bu anlamlara ilave olarak toprak, kalıp sözlerde ve edebî metinlerde sembolik anlamlar da kazanmıştır. Bilhassa ölümle ilgili –ölüyü gömmek, ölüp gömülmek, ölümü yakın görünmek vb. gibi – durumlar çoğunlukla toprak üzerinden ifade edilmiştir. Buna "toprak olmak, toprağa düşmek, toprağı çekmiş, toprağa vermek vb." gibi deyimler örnek gösterilebilir.

Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü'nde ise toprak "*Yeriñ üstki gatlagını emele getiriyän, hasıl beryän gum, topur./ (Yerin üst katmanını meydana getiren kum, toprak.)*" şeklinde tanımlanır. Sözlükte toprağın *göçme manısı* (mecaz anlamı) ise

“Önüp-ösülen yer, yurt. / (Doğup büyüdüğümüz yer, yurt.)” şeklindedir. Buna ilaveten toprak Türkmencede *dokmaçılık* (*dokuma*) ile ilgili bir yan anlama da sahiptir: “*Halınıñ, palasıñ başlanyan ve gutaryan yerindäki eriş kakılyan yer.*” (Halının, ilmeğinin başladığı ve bittiği yerdeki düğüm.)

Türkmen atasözü ve deyimlerine bakıldığında çoğunlukla “toprak” anlamında “yer” sözcüğünün kullanıldığı görülür. Türkmencede çiftçiler arasında söylenen, “sürekli toprakla haşır neşir ol/uğraş” anlamındaki *toprak bilen bağ-rın bağdaşsın* deymi gibi sayılı birkaç kullanımda toprak sözcüğü görülmektedir (Sağlık Şahin, 2012:9).

Halkın düşünce dünyasını ve ortak belleğini yansıtan en önemli unsurlardan biri de atasözleridir. Toprağın Türkmen halk kültüründeki yerini ortaya koymak adına birkaç Türkmen atasözü örneği verebiliriz: “*Yer yalı jomart bol, üstüñden yaşayış gitmez! ; Yeriñ üstünde jepa çeken goynunda rahat tapar.*”; “*Suv atadır, yer – ene.*”; “*Baylığın enesi – yer, atası – zähmet .*” (Çarıyev, 2005: 82, 100,101,191). “*Suv atadır, yer – ene.*” atasözünde dünyanın yaratılışı ile ilgili bir bilgi mevcuttur. Kuru ve cansız olan toprak, su ile birleşerek can bulur. Dolayısıyla toprak, yaratılıştaki bu güçlü değişimi su ile yaşar. Bu bakımdan bu atasözü Türk düşünce dünyasını yansıtmaya bakımdan da dikkat çekmektedir. Cömert olmak, cimri olmamak gerek İslam öncesi gerek sonrası Türk milletinin tefekkür dünyasında iyi insanda bulunması gereken hasletlerin başında gelir. Bunu en güzel şekilde “*Açı doyurdum, çıplağı giydirdim*” diyen Bilge Kağan’ın sözlerinde görürüz. Yine, oğlu olmadığı için kara çadıra oturtulan ve bu duruma çok öfkelenen Dirse Han’ın, Bayındır Han’ın kendisinde neyi eksik görerek böyle davrandığını sorarken “Benim ne eksikliğini gördü? Kılıcımdan mı gördü soframdan mı gördü?” ifadesinde sofranın, yani cömert olmanın Oğuz toplumu için önemini görmekteyiz. Cömertliğin Türkmenlerin kültürel belleğindeki yerini en veciz ifadeyle “*Yer yalı jomart bol, üstüñden yaşayış gitmez.*” atasözünde görmekteyiz. Bu atasözünün açıklamasını Anadolu sahasından Âşık Paşa’nın aşağıdaki mısraları ile de yapabiliriz:

Çün düşer topraga ol yağmur suyu

Topraguñ ni’met bitürmekdür huyı (Âşık Paşa Garib-nâme 2000: 349)

Toprak gibi cömert olmaktan kasıt, nimet bitirmektir. Dolayısıyla kişinin kendine, halkına ve milletine faydalı olmasıdır. Bireyin sahip olduğu güç, kuvvet, gençlik, ilim ve mevkinin zekâtını vermesi demektir. Kısacası insanın sahip olduklarını halkın ve milletin yararına kullanmasıdır.

Türkmen edebiyatının en büyük ismi olarak kabul edilen Mahtumkulu (1724-1807), mutasavvıf olmamakla birlikte “mutasavvıf kimliği” bulunan bir şairdir. Mahtumkulu, bir “İslami Türk Edebiyatı” şairi olarak, eserlerinde pek

çok İslami unsura yer vermiştir. Bunun yanında o, eserlerini oluştururken Türkmen halk kültüründen de ustalıkla yararlanmışır. Onun şiirleri Türkmen hayatının her yönünü kapsar. Türkmen birliği, Türkmen ruhu ve şuuru, din ve tasavvuf, iyi insan ile kötü insanın mukayesesi, sosyal adalet, sevgi, kötü alışkanlıklar, eğitim, yardımlaşma vb. gibi konular Mahtumkulu'nun şiirlerinde en çok öne çıkan temalardır. Mahtumkulu'nun şiir dünyası bize Türkmen kültürünü, Türkmenlerin sanat ve ahlak anlayışını göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu kültürel unsurlardan biri de topraktır. Toprak, Mahtumkulu'nun mısralarında temel anlamı yanında bir düşünce ya da durumun daha iyi anlaşılması için somutlaştırma ve benzetme unsuru olarak da kullanılmış, bazen de kişileştirilmiştir.

İnceleme bölümünde Mahtumkulu'na ait olan şiirler "Aşırov A. (2014). *Mahtumkulu Bütün Eserleri*. (Aktaran: Abdurrahman Güzel, Ali Duymaz, Nergis Biray vd.). Ankara: TÜRKSOY Yayınları." adlı eserden alınmıştır. Alıntı yapılan dizelerin yanındaki numaralar cilt ve sayfa numarasını karşılamaktadır.

I. MAHTUMKULU'NUN ŞİİR DÜNYASINDA TOPRAĞIN ELE ALINIŞI

I.I. Yaratılış Maddesi Olarak Toprak

Kur'an'da insanın yaratılışındaki temel maddenin toprak olduğu belirtilir: "Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi ve o da oldu" (Al-i İmran 3/59). "Hem Allah sizi bir topraktan, sonra bir damla sudan yarattı." (Fâtır Sûresi, 11. ayet) "Onun ayetlerinden (kudretinin delillerinden)dir ki, sizi bir topraktan yarattı. Sonra da siz şimdi yeryüzünde dağılıp yayılan insanlar oluverdiniz." (Rûm Sûresi, 20. ayet) (kuran.diyaret.gov.tr, 11.09.2017). Kur'an bu ifadeleriyle insanın topraktan yaratıldığını haber verir. Yine Kur'an'da ölümden sonra insanın toprağa döneceği vurgulanır. Birçok eski inançta toprak, sonsuz üretim kapasitesi yani doğurganlık özelliğinden ötürü kutsallık kazanmış ve insan zihninde *Ana* olarak tasavvur edilmiştir (Eliade, 2009: 248-250). "Topraktan gelip yine toprağa dönme" düşüncesi Türk İslam tefekkür dünyasının temel unsurlarından birini oluşturur. Bu nedenle gerek mütefekkirler gerek sanatçılar eserlerinde bunu sıkça dile getirir. Türk İslam edebiyatının ilk büyük ürünü olan *Kutadgu Bilig'*de Yusuf Has Hacib kendisinin bir gün toprak olacağını şöyle dile getirir:

Unutma mini ay okığı tirig

Özüm dünya kodsâ töşense yirig (Kutadgu Bilig I 1947: 642)

(Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce beni unutma.)

Mahtumkulu'nun şiirlerinde de toprak en çok bu düşünce doğrultusunda ele alınmıştır. Şair insanın topraktan yaratılıp, yine toprak olacağı gerçeğini mısralarında şöyle dile getirir:

*Bir parça topraktan yaratılıp da,
“Ey Hakk, can ver” diye gezdiğim günler hey.
Yamandan dışlanıp, iyiden utanıp,
Kötü ile yoldaş olduğum günler hey. (C.II-61)*

...

*Bunca cefa oğul, kız ayal için,
Bunca işret toprak olacak ten için,
Gitmez kabahati iki gün için,
Niçin boynuna ala ala gidersin. (C-I-419)*

...

*Bir Allah'a kıldım hamd u senalar,
Bir kısım topraktan insan yarattı.
Ten kafesin kılmak için münevver,
Can nurundan şem-i taban yarattı. (C.II-125)*

...

*Ey, yârenler, âdemoğlu,
Boz topraktan olması hak.
Aslı haktan olan adam,
Hakla yeksân kalması hak. (C.II-174)*

Şair *Sana Geldin* adlı yaşname türündeki şiirinde yine insanın bir avuç topraktan yaratıldığını söylerken, yaratılıştaki dört unsura (anâsır-ı erbaa) da gönderme yapar.

*Âdem oğlu aslı zatın,
Bir avuçtan sana geldin.
Od ile yelden, topraktan,
Katre sudan kana geldin. (C-I-143)*

Anâsır-ı erbaa, “dört unsur” demek olup klasik felsefede toprak, su, hava ve ateşten ibarettir. Aristo, dört unsur nazariyesini sistemleştirilip tabiat bilimlerinde hâkim görüş halini almasını sağlamıştır. Süryaniler aracılığıyla Arapçaya aktarılan teori, İslam felsefesinin de gündemine anâsır-ı erbaa olarak girmiştir (Karlığa 1998: 149). Bu dört unsur, Türk Tasavvuf edebiyatı ürünlerinde yaratılışın ana maddeleri olarak kullanılır. İslami Türk edebiyatının ilk önemli eseri konumunda olan *Kutadgu Bilig*'de, dünyanın dört unsurun bileşiminden meydana geldiği ifade edilir:

Üçü ot üçü suv üçü boldı yıl

Üçü boldı toprak ajun boldı il (Kutadgu Bilig I 1947: 31)

(Bunların üçü-ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.) Benzer söyleyişleri Yunus Emre ve Âşık Paşa'nın aşâğıdaki mısralarında da görürüz.

Bu vücûdun sermâyesi od u su toprag u yildür

Her biri aslına gider gâfil olmak nendür senün (Yunus Emre Divânı 2005: 148/4)
Âşık Paşa, ateş, su, hava ve toprak unsurları ile suretin oluştuğunu şöyle dile getirir.

Od u suyu toprağı katdı yile

Sûret oldı dördü bir yirde bile (Âşık Paşa Garib-nâme 2000: 140)

Mahtumkulu aşâğıdaki mısralarda ise Hz. Âdem'in yaratılışına göndermede bulunur ve Hz. Adem'in yedi¹ ayrı topraktan yaratıldığını söyler:

Mahtumkulu, aştın serden,

Kimseler bilmez bu sırdan,

Toprak alnıp yedi yerden,

Adem Saîyullâh, oldu. (C.II-205)

Şair *Can Eyledin* adlı şiirinde yine topraktan yaratılmaya gönderme yaparken yerin yedi kat olduğunu da belirtir:

Ya, Rabbım, Celilim, Kadır Sühanım,

Topraktan yaratıp, sen can eyledin.

«Kısasü'l Enbiya» sahip kıranım,

Bahş kılıp, ili Müslümân eyledin.

...

Akılsız ahmaklar, mert olan erler,

Yedi kat gök yüzü, yedi kat yerler,

Akıl sözlü diller, bî-kemal serler,

Her kime bir meslek devran eyledin. (C.II-59-60)

Mahtumkulu'nun naat türündeki *Ya Muhammet Mustafa ve Dünya Elinden* adlı şiirlerinde de yedi kat yer ifadesi geçer:

¹ Âdem'in yaratılışı ile ilgili başka bazı rivayetlerde onun baş ve yüzünün Kâbe toprağından, göğsünün ve sırtının Beytülmakdis, baldırlarının Yemen, bacaklarının Mısır, ayaklarının Hicaz, sağ elinin doğu, sol elinin de batı topraklarından yaratıldığı nakledilmektedir (bk. Sa'lebi, s. 21). <http://www.islamansiklopedisi.info/>

*Yedi kat gerdûn zeminin oldu mi'rac akşamın,
"Kabe kavseyni ev edna" yetti senin makdamın,... (C.II-144)*

...

*Od alıp tutuştu bu garip gönlüm,
Çaresiz çirpınır, dünya, elinden.
Yedi kat zemini titretir ahım,
Çaresiz çirpınır, dünya, elinden. (C.II-262)*

Mahtumkulu, yedi kat yeri *Onda Var* adlı şiirinde betimler. Buna göre yerin aşığı katları olumsuz niteliklere sahiptir.

*Birinci zeminin adı Remkâdır,
Akım adlı yaman yeller onda var,
Yetmiş bin ferişte onda bekçidir,
Bin sağlam burunluk başlar onda var.*

...

*İkinci kat yerin adı Hulda'dır,
Kuyruğu mızrak dek akrep ondadır,
Asi adam için gözü yoldadır,
Ner bilekli örümcekler onda var.*

...

*Yedinci yer adı Garîbe dilde,
Cehennemden kork hep Hudâyı bil de,
Şeytan ondan inip çıkar her yılda,
Fırakî der, yaman günler onda var. (C.II-232-233)*

I. II. Somutlaştırma Unsuru Olarak Toprak

Toprak, Türk tasavvuf edebiyatının en fazla kullandığı şifrelerden biridir. Çünkü toprak bütün varlık âleminin dayandırıldığı on sekiz temelden biri olduğu gibi; su, hava ve ateşle birlikte İslam felsefesinde *anasır-ı erbaa* olarak kabul görür. Mutasavvıflar, madde âlemini karşılayan bu dört unsuru nefsin dört mertebesine benzeter. Buna göre; nefs-i emmâre ateşe, nefs-i levvâme havaya, nefs-i mülhime suya, nefs-i mutmainne toprağa karşılık gelir (Uludağ 1991: 48). Alçakgönüllü olmak tasavvufi düşüncenin temel unsurlarından biridir. Türk tasavvuf edebiyatında, dervişlik mertebelerinin tamamlanması için

ortaya konan dört kapı-kırk makam anlayışındaki *Hakikat* kapısının makamlarından biri de tevazudur. Tevazu kavramı da çoklukla toprak üzerinden anlatılır. Yunus Emre insanlara hoşgörülü olmayı öğütlerken, toprak gibi olmayı tavsiye eder:

Toprak eyle yüzünü miskînlere iy Yûnus

Cümlesinden ziyâde erün ikrârı gerek (Yunus Emre Divânı, 142/6)

Benzer bir söyleyişi Mahtumkulu'nda da görmekteyiz. Şair, dinî nasihatlerde bulunurken gönlünü toprak ile eşit tut diyerek, mütevazı olmayı tavsiye eder.

Namaz ile beş işini cây et sen,

Toprak ile öz gönlünü tay et sen,

Muhammet hesap sorar ki vay et sen,

Ejderha, mâr u böcekler görürsün. (C.II-234)

İnsanın dünyadaki son mekânı topraktır. Topraktan yaratılan insan yine toprağın altına girerek ebedî yaşam yolunda ilk adımını atar. Bu algı doğrultusunda, yaratılanların hepsi için son, yok oluş, sıradanlık, eşitlik, dünyevi değersizlik, mutlak güç ile yüzleşme, insan ve kul olma gerçeği, gerçek hayat başlangıcı çoklukla toprak üzerinden dile getirilmeye çalışılır (Harmanlı 2014: 12). Bu bakımdan Mahtumkulu'nun şiirlerinde toprak, ölüm kavramının anlatımında da çokça kullanılmıştır. Bu kullanımlardan bazıları kalıp söz, bazıları da güzel adlandırma biçimindedir. Güzel adlandırma kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayıdır (Aksan 2007: 98). Ölüm korkulan bir kavram olduğu için, ölümle ilgili birçok güzel adlandırma örneği - ölüm şerbetini içmek, bir avuç toprak olmak gibi - dilimizde mevcuttur. Mahtumkulu ölümle ilgili bir konuyu işlerken, algısal tahribatı aza indirgeyip aynı zamanda anlatımına güç katmak amacıyla "kara toprak sarar, hak-i zemin-i kucaklamak, canı toprak eylemek," gibi güzel adlandırma örnekleri vermiştir. Şairin ölümle ilgili bir durumu anlatırken kullandığı diğer ifadeler şöyledir: "toprağın kişiyi yutması, toprak ile yok olmak, gözü toprak olmak, toprak kılınmak, bir çukur zemine atılmak, zemine sokulmak, zeminin kucaklaması, bir karış yere girmek, kara toprağa bulanmak." Bu ifadelerin geçtiği mısralardan birkaç örnek verebiliriz. Mahtumkulu, dünyadaki her şeyin geçici olduğunu söylerken, insanın ölüm gerçeğini unutmaması gerektiğini vurgular:

Dünya malından kim götürdü bir zat,

Eveli gam kaygı, ahiri berbat,

*Olacağın budur senin, âdemzât,
Yok olursun toprak ile, toz ile.*

...

*Gezsen bu dünyada çok heves edip,
Dostlar ile her an bir sohbet edip,
Bir gün nefes biter, eşi yas edip,
Selam verip, önden bir zemin çıkar.*

...

*Mahtumkulu, ne menzildir, durursun,
Yurt kimindir, ağır işler kurarsın
Kısmet olsa bir karış yere girersin,
Nasip etse, altı arşın bez ile. (C.I-385-386)*

Ölüm, insan için kaçınılmaz bir gerçektir. Bu gerçek pek çok şair tarafında dile getirilmiştir. Mahtumkulu da insanın bu dünyada bir kervan misali geçici olduğunu, asıl yerinin toprak olduğunu söyler. İnsan vakti gelince dünyadaki son mekânı olan toprağı kucaklayacaktır:

*Yerindir hâk-i zemin kucaklarsın,
Bir kervansın diyarına göçersin,
Mevsim gülü solar, kurur göçersin,
Avazın kesilir, dile mihmandır. (C.II-33)*

Şair her insanın bir gün öleceği gerçeğini dile getirirken, toprağın koynunu herkes için bir gün açacağını söyler:

*Burda ben-ben diyen adam,
Ölüm zehrin içer bir gün,
Geçse devran tükense dem,
Yer koynunu açar bir gün. (C.I-310)*

Şair, felekten şikâyet ederken ölüm gerçeğini yine toprak ile dile getirir:

*Kimi devlet ile dikti minare,
Minare üstünde düşmüştür nara,
Kimin gözü toprak oldu bîçare,
Kimine, bak, atlar verip gitmiştir.*

*Kimi miskin düşer, kimi Hatem Tay,
Kimi cennet görür, kimi oddan ev,
Kimi çıplak geçer, kim giyer serpay,
Kimin toprak kılıp, bî-can eyledin. (C.II-57-58)*

Mahtumkulu, dünyanın gelip geçici bir yer olduğu, bu nedenle dünyaya fazla itibar edilmemesi gerektiğini her seferinde dile getirir. Şair, dünyada çok değerli olarak görülen maddi şeylerin aslında hiçbir kıymeti olmadığını söylerken düşüncesini toprak ile somutlaştırır. Altın diye tutulan şey de aslında topraktır:

*Afeti çok imiş, hayalim şomdur,
Altın diye tuttuğum topraktır – boştur,
Dünyada gördüğüm zulm ü teşviştir,
Özüm yoldaş kıldım elem – iş ile. (C.II-64)*

Mahtumkulu zamanın sürekli ilerlediğini, bu nedenle insanın gaflete düşmeden bu gerçeğin farkına varması gerektiğini işlediği *Can Beklemez* adlı şiirinde toprağı da somutlaştırma unsuru olarak kullanır. Şair, toprağın beklemeyeceğini, zamanında işlenmezse bereketinin gideceğini vurgular:

*Ey, yârenler, Müslümanlar,
Emanettir, can beklemez.
Sağlığa yoktur itibar,
Örnek al, mihman beklemez.
Kimi sabah kalkar erken,
Kimi baş götürmez yerden,
Bülbül dilli güzellerden,
Dil gider lisan beklemez.
Yüce dağdan heybet gider,
Topraktan bereket gider,
Rum şehrinden kuvvet gider,
Üstada dükkân beklemez. (C.I-314)*

Mahtumkulu'nun şiirlerinde sıkça işlediği konulardan biri de Türkmen birliğidir. Şair, Türkmen boylarının birlikte hareket etmeleri halinde ne kadar güçlü olacaklarını "taşı-toprağı eritmek" ifadesiyle somutlaştırır:

*Gönüller, yürekler bir olup başlar,
Ordu çıksa, erir topraklar taşlar,
Bir sofrada hazır kılınsa aşlar,
Yaver gider şansı yüce Türkmenin. (C.I-9)*

Mahtumkulu'nun yetişmesinde babası Azadı'nın çok önemli bir rolü vardır. Onun ölümü şairi derinden sarsar. Yine kardeşi Abdullah'ın ölümü de Mahtumkulu'nu çok üzer. Şair yaşadığı derin acıyı somutlaştırırken topraktan da yararlanır:

*Topraklar sel oldu, seller kum oldu,
Küpler cam oldular, camlar küp oldu,
Hevesler yas oldu, işim gam oldu,
Kalbimin süruru, Âzâdî'm hani? (C.I-44)*

Kardeşi Abdullah'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü toprağın kuruyup çöl olması ile somutlaştırır:

*Baş yerine olmuş ayak,
Kuruyup çöl olmuş toprak,
Dert anlatır, hiç kimsem yok,
Kime desem bu pinhanı? (C.I-47)*

Âşık Veysel'de olduğu gibi toprağın, kendine bakan insana karşılık vereceğini, toprağın insanın emeğini karşılıksız bırakmayacağını Mahtumkulu da söyler:

*Kimyayı toprağa çalsan,
Topraktan zer hâsıl eder.
Her ne ki yere serpersen,
Serptiğin yer hâsıl eder. (C.I-257)*

I. III. Benzetme unsuru olarak Toprak

Mahtumkulu anlatım gücünü artırmak için toprağı benzetme unsuru olarak da kullanır. Tasavvufi düşünceye göre insan, bedeni ile bu dünyaya bağlıdır. Ruh ise asıl mekânına dönmeyi arzular. Bu nedenle ten ya da vücut değersizdir. Değerli olan ruh ya da candır. Mevlânâ bu hususta şöyle der: "Akıl yaratılış bakımından melekle aynı cinstendir... Fakat nefis aşağılık cinstendir, aşağılık âlemine gider." (Mevlânâ, 1990: IV, 2703-2704). Dolayısıyla o, bedeniyle madde âlemine, ruhuyla da mana âlemine tutkun bir varlıktır (Mevlânâ, 1990: IV, 2703-4) Bu bakımdan mutasavvıflar daima bedeninin değersiz oluşunu

vurgulamıştır. Mahtumkulu'nun da bu düşünce doğrultusunda bedenini değil ruhun kıymetli olduğunu söyler. Şaire göre beden toprak, can ise cevherdir:

*Âsumân görkü enverdir,
Dünya görkü sim u zerdir,
Ceset toprak, can cevherdir
Alıp olmaz zerle beraber. (C.I-317)*

...

*Gönül, ne iş bitirdin, geldin, cihan içinde,
Kaldın dünya gamında, yüreğin kan içinde.
Abat deyip, el sundun, dibi vîran içinde,
Ten topraktır, eğlenmez cevher-i can içinde,
Rüstem kuma karışıp, kaldı yeksan içinde,
Sen onların yanında gelmezsin sayı içinde. (C.II-306)*

Mahtumkulu, içinde canı olmayan vücudun değersizliğini *kuru toprak* benzetmesiyle anlatır:

*Âdemoğlu kuru toprak,
Ten içre canı olmasa.
Kara dağdan kıymet kaçar,
Seli, dumanı olmasa. (C.I-322)*

İnsan, fani olan dünyayla meşgulken ölümün kendisini beklediğini unuttur. Mahtumkulu, bu durumu anlatırken toprağı bir ejderhaya benzetir. Ejderha olağanüstü bir varlık olarak masal, destan vb. anlatmalarda insanları yer veya yutar. Şair de okuruna ölüm gerçeğini bu benzetmeyle hatırlatır:

*Felek sersem taşın sana atmıştır,
Zemin ejderhası pâymın yutmuştur,
Ecel tez orağın elde tutmuştur,
Güvensizdir, biçer, neden yatmışsın? (C.I-232)*

...

*Karşımda kabir, cübbem kefendir,
Baş salıp gittiğim ejder zemindir,
Müftü sözü – riya, nâmert – emindir,
Mesken tutmuş burda yaman, yârenler.*

I. IV. Kişileştirme

Şair ve yazarlar soyut kavramları edebî metinlerde kişileştirilerek somutlaştırır ve böylece anlatımlarına zenginlik ve güç katarlar. Bu doğrultuda Mahtumkulu da ölüm konusunu ele alırken toprağı kişileştirerek anlatım gücünü zenginleştirir.

Mahtumkulu felekten şikâyetle bulunduğu aşağıdaki mısralarda toprağı kötü biri olarak ele alır. Toprağın kan sesini duyunca gülererek mezar kazmaya başladığını söyler:

*Bu felek her kimi teşvişe salar,
Gece güzelleri sarhoşa salar,
Bakın bu zemini, eğlenir, güler,
Lahit kazar inan, kan sesin duysa.*

Yine bir başka dörtlükte toprak, insafsız ve doyumsuz biri olarak betimlenir. Nice yiğitleri koynuna almış olsa da almaya devam eder, doymaz.

*Felek, senin bu devletli dönüşün,
Bize doğru dönemez mi, gelmez mi?
Leşin yere saldın nice merdanın,
Zemin insaf edemez mi, dolmaz mı?*

Şair giden canın geri gelmeyeceğini yine toprak üzerinden anlatır. Buna göre, aldığı malı tekrar sahibine geri satmayan bir tüccar gibidir toprak.

*Felek tutsa insan demin,
Lokman bulmaz onun emin,
Alan canın kara zemin,
Dönüp sahibine satmaz.*

SONUÇ

Mahtumkulu'nun şiir dünyası bize Türkmen kültürünü, Türkmenlerin düşünce dünyasını göstermesi bakımından çok önemlidir. Onun şiirlerinde toprak daha çok tasavvufi düşünce doğrultusunda işlenmiştir.

Mahtumkulu'nun dinî-didaktik içerikli şiirlerine "topraktan geldik, toprağa gideceğiz" felsefesi hâkimdir. Bunun yanında şair bir düşünce ya da durumun daha iyi anlaşılması için somutlaştırma unsuru olarak topraktan yararlanmıştır. Bu konudaki en fazla örnek ölümle ilgili durumlardır. Şair, ölümle ilgili bir durumu ya da düşünceyi çoklukla toprak üzerinden vermiştir.

Tasavvufi düşüncede oldukça önemli bir yer tutan tevazu kavramı, sufiler tarafından çoklukla toprak üzerinden anlatılır. Mahtumkulu da tasavvufi geleneğe bağlı olarak alçakgönüllü olmayı tavsiye ederken, toprak gibi olmayı tavsiye etmiştir.

Türk tasavvuf edebiyatı ürünlerinde yaratılışın temel maddeleri olarak kabul edilen dört unsur, Mahtumkulu'nun mısralarında da işlenir.

Âşık Veysel'in veciz ifadesiyle sadık yar olan toprak, Mahtumkulu'nun dizelerinde de verilen emeği karşılıksız bırakmaz, cömerttir.

Mahtumkulu, tasavvufi gelenek doğrultusunda vücudun değersizliğini anlatırken toprağı kullanır. Yine toprak, dünyada gaflete dalan insanoğlunu yutan bir ejderhaya benzetilir.

Mahtumkulu'nun toprağı yüklediğı anlamların, Osmanlı sahası şairleri ile büyük ölçüde ortak olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla şair, Türkmenistan sahasının temsilcisi olmakla birlikte, ortak geleneğe büyük oranda bağlı kalmıştır. Bu durum Türk dünyası edebiyatının ortak ifade kalıpları ile Türk kültür havzasının müşterek değerlerini göstermesi bakımından da önemlidir.

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Âşık Paşa, *Garib-nâme*, (haz. Kemal Yavuz).09.09.2017 tarihinde <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78417/asik-pasa---garib-name.html> adresinden erişildi.
- Aşıroğlu, A. (2014). *Mahtumkulu Bütün Eserleri*. (Aktaran: Güzel, A., Duymaz, A., Duran H., Biray N., Sarıyev, B., Yılmaz, E.). Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- Çariyev, M. (2005). *Türkmen Halk Nakılları*. Aşgabat: Türkmenistanın Milli Medeniyet Miras Merkezi.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (Lale Arslan, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yay. (Orijinali 1949'da yayımlanmıştır.)
- Harmancı M. (2014). Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 23-38.
- Karlıağa, H. B. (1998). "Anâsır-ı Erbaa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 149-151.
- Karlıağa, H.B. (1998). Anâsır-ı Erbaa, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.III, 149-151. 10.09.2017 tarihinde <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php?klme=ans%C4%B1r%C4%B1+erbaa> adresinden erişildi.
- Mevlânâ, Mesnevî* (1990). (Veled İzbudak, Çev.), İstanbul: MEB Yayınları.
- Sağlık Şahin, G. (2012). Türkmen Türkllerinde Toprak. Ed.: Naskali, E.G ve Oytun Altun, H. *Kültürümüzde Toprak ACTA TURCICA*. 4(1), 207-221.
- Tatçı, M. (2005). *Yunus Emre, Dîvân ve Risâletü'n-Nushiyye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TDK *Güncel Türkçe Sözlük*.(t.y). 09.09.2017 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59b26158535448.66990530 adresinden erişildi.
- Tefsir. (t.y). 09.09.2017 tarihinde <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/3-al-imran-suresi> adresinden erişildi.
- Türkmen Dilinin Düşündürüşü Sözlüğü* (2016). (Haz. G. Kyásowa, A. Geldimıradov, H. Durdiyev). Aşgabat: İlim Neşriyat.
- Uludağ, Süleyman. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.

